

RESSENYES

O'CALLAGHAN, José. 1995.

Los primeros testimonios del Nuevo Testamento.

Còrdova: Ediciones El Almendro.

El P. Josep O'Callaghan, S.J., insigne papiroleg i professor emèrit del Pontifici Institut Bíblic de Roma, ens ofereix un llibre molt interessant, que posa ben a l'abast dels no entesos en papirologia la transcendència i la rellevància dels descobriments papirologics pel que fa a la Bíblia, i molt concretament al Nou Testament, a l'Evangeli de Marc, fets a la cova setena de Qumran: cap a l'any 50 p.C. l'Evangeli de Marc ja estava redactat.

El primer capítol del llibre tracta de la papirologia com a ciència, i és de lectura molt instructiva, i això de manera progressiva. Parla primer del paper com a suport de l'escriptura, entre les moltes altres utilitats que aquest material oferia. Es refereix a l'àmbit grec, i assenyalava que el paper grec literari més antic que posseïm és el de Timoteu de Milet, del segle IV aC.

L'autor segueix: en un moment determinat el pergami fa la competència al paper com a suport de l'escriptura (des dels Atàlides de Pèrgam, que li forniren el nom). El pergami és un full fet amb pell d'animal degudament preparat, però el seu ús no desplaça pas el del paper, reservat, sembla, en segles posteriors, a usos concrets, per exemple les dites «butlles papals», de les quals n'hi ha moltes precisament aquí, a Espanya.

La gran majoria de papirs escrits conservats ho són en llengua grega, i l'escriptura és en columnes. El paper es retallava de manera paral·lela a aquestes columnes, i les tires resultants s'encolaven de manera que es poguessin enrotllar fent un volum (en llatí *volumen*, del verb *volvo*, 'enrotllar') entorn d'un pal o bastonet (el 'llobrígol', *umbilicus*) que feia que el rotlló o volum es mantingués disposat còmodament, i es ficava dins d'un embolcall, l'estoig, al dors del qual constava el títol de l'obra continguda. Inicialment s'escribia només sobre una cara del paper, però eventualment s'escribia també a l'altra cara, o bé perquè l'obra que hi havia a l'anvers havia perdut interès, i el paper simplement s'aprofitava, o bé perquè era tan llarga que l'anvers del paper no bastava i calia escriure també al revers, cosa que observa sarcàsticament el satíric romà Juvenal al principi mateix de la seva Sàtira I, quan diu d'una tragèdia avorridíssima: *scriptus et in tergo necdum finitus Orestes*. És que en un volum sol, no hi cabia, i calgué escriure també en el revers.

Des del segle I l'escriptura es féu en fulls més amples, principalment els pergamins, que es cosiren pel llom, i així nasqué el llibre modern.

A continuació el P. O'Callaghan explica com la immensa majoria de papirs han estat trobats a Egipte, i la seva conservació s'ha degut al clima i a la geografia física, sequedat (manca de pluges) i sorra han estat decisius per a la conservació. Però amb els seus riscos, perquè les formigues blanques han causat estralls en alguns papirs, i també els indígenes de les zones, que de vegades han destrossat papirs per a vendre'ls fragmentàriament. Cal afegir-hi un altre inconvenient provinent dels mateixos copistes: aquests no sempre sabien bé la llengua grega (que sovint no era la seva llengua vernacla) i cometien errors de còpia considerables.

Els llocs on preferentment s'han trobat papirs han estat els sepulcres.

Els papirs es divideixen en literaris i documentals. Gràcies als primers coneixem autors que altrament ignoràriem; són justament famosos els dos papirs d'Alcmà que ens donen la primera poesia occidental d'autor conegut, el dit papir de Mariette (pel nom del seu descobridor, no lluny de les piràmides, l'any 1855), o també del Louvre, pel lloc on es conserva actualment, que conté un parteni o himne de donzelles, i un segon papir, el dit d'Astimelusa, pel nom de la coreuta que encapçalava el cor de donzelles. Aquest fou descobert un segle més tard, cap al 1950. També gràcies a una troballa papiràcea posseïm els setze epinics de Baquilides.

Els papirs documentals contenen testaments, inventaris, pactes entre famílies o entre ciutats, i són essencials per a determinar els usos i fins i tot la jurisprudència més o menys des del segle v aC.

La papirologia com a ciència es constitueix a les universitats europees cap al 1880, amb l'estudi sistemàtic de papirs que diplomàtics europeus, principalment francesos, anglesos i alemanys aconseguiren d'adquirir i enviar-los a les universitats dels seus països. L'autor ens ofereix una visió molt sumària del desenvolupament de la papirologia a Europa, i en la part dedicada a Espanya (p. 23) es troba a faltar un

esment, per mínim que sigui, del Dr. Ramon Roca-Puig, canonge de la Catedral de Barcelona i papiròleg considerable, que té en el seu haver publicacions ben meritòries. Sí que hi ha una referència a la Fundació Sant Lluc, seu principal de les activitats del Dr. Roca-Puig com a papiròleg. Ell expressament és esmentat a la p. 75, per la publicació d'un papir evangèlic de Sant Mateu.

En el capítol II se'ns ofereix la llista de papirs neotestamentaris. A continuació es configura el text del Nou Testament segons els papirs, i després de comparar la proporció en què es troben els versets es pot veure a cada llibre neotestamentari el percentatge de text representat en els papirs: el resultat és que, tenint en compte el nombre total de versets del Nou Testament (7.956), i que els versets documentats en papirs són 5.369, un 67% de tot el Nou Testament s'ha conservat en papirs. Això vol dir (però el Dr. O'Callaghan no en treu explícitament la conclusió) que la reproducció del Nou Testament en textos papiracis és important.

Pel que fa a l'extensió del text, els papirs més importants són el de Chester Beatty i el de Bodmer. El primer és important com a document principalment de les cartes paulines, tot i que té també textos evangèlics; la seva publicació —assenyala el Dr. O'Callaghan— causà sensació en el món científic, i fou l'eminent biblista francès, el dominic P. Garrigou-Lagrange (que publicà a Barcelona, pel mecenatge del polític Sr. Francesc Cambó, la primera sinopsi dels evangelis en grec), el qui avalà científicament la troballa i la seva publicació. Aquests papirs corresponen, cronològicament, a finals del segle III, amb la salvetat que el text de sant Pau correspon a una recensió anterior.

I segueix el Dr. O'Callaghan: molt més important és el fons Bodmer, avui a Ginebra, no limitat a textos bíblics, tot i que ho són la majoria: hi ha la comèdia *El Discòl* de Menandre, dos cants de la *Ilíada* i molts textos apòcrifs neotestamentaris.

Des de la p. 74 del seu llibre l'autor assenyala com el papir John Rylands, avui a Manchester, té només uns fragments molt breus de l'evangeli de Joan, v. 31-33 del capítol XVIII en una cara i en l'altre els v. 37-38 del mateix capítol. El sensacional d'aquest papir és que no és posterior a l'any 125 i que fou trobat a més de mil quilòmetres del lloc on l'Evangeli de Joan fou redactat: la lectura literal de l'evangeli era corrent a tota la cristianitat.

El capítol III, l'autor el dedica als problemes que plantegen els papirs neotestamentaris. Aquest capítol és molt especialitzat, i per a entendre'l del tot cal tenir una certa preparació. S'hi estudien els tipus textuals dels papirs neotestamentaris, els anomenats «nomina sacra» i l'ús del còdex en els papirs del Nou Testament.

La part més interessant del llibre és l'epíleg, que tracta dels papirs neotestamentaris de la cova de Qumran, tan famosa; es troben a la cova 7. Des d'ara la investigació és personal del P. O'Callaghan. El punt d'arrencada és el principi que com més breu sigui el papir més fàcil serà la seva atribució. Però això té la contrapartida dels dubtes que engendra en la comunitat científica. De tota manera va identificar amb seguretat un text de la primera carta a Timoteu; més fonamental és el treball sobre un papir de l'evangeli de Marc que el P. O'Callaghan ha identificat amb tota seguretat.

A la p. 103 es transcriu el papir 7Q2, que és el text *Carta de Jeremies* 43-44, amb una discussió crítica molt completa, seguida d'un resum de normes científiques per a proce-

dir a les tasques d'identificació. La gran novetat és que ara es pot recórrer a la informàtica. Però una altra vegada les pàgines que segueixen són per a especialistes. El que interessa de debò, des de la p. 107, és la identificació del papir 7Q5, que ens dóna un text de l'evangeli de Marc, concretament 6, 52-53. La identificació quedaria comprovada negativament per tal com la prova informàtica *Ybicus*, realitzada a Liverpool, no autoritza interpretar que el papir, en la lectura que en fa el Dr. O'Callaghan, contingui textos d'autors clàssics, d'altres bíblics, apòcrifs ni patrístics.

A continuació (p. 116 s.) hi ha la prova positiva, efectuada amb criteris matemàtics pel Dr. A. Dou. Per al lector normal i corrent aquesta és una prova *ex auctoritate*, perquè l'especulació matemàtica que s'hi efectua la poden entendre a fons només els matemàtics. I aquest no és el cas del recensor.

El resultat final és que la identificació del papir 7Q4 amb el text de la carta paulina 1Tim 3,16/4,1,3 és segura, així com la del papir 7Q5 pel que fa al text de l'Evangeli de Marc. I si pensem que ens movem cap a l'any 50 dC, tenim que a aquesta data aquests textos del Nou Testament ja estaven completament constituïts i eren llegits a comunitats cristianes que hi havia a Egipte.

El valor apologetic del treball del P. O'Callaghan és, doncs, incalculable.

Manuel Balasch

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

PÉREZ CUSTODIO, Mª Violeta. 1995.

Los Rhetoricorum libri quattuor de Benito Arias Montano: Introducción, edición crítica, traducción y notas.

Diputación de Badajoz-Universidad de Cádiz- C.S.I.C.

Desde que, no hace demasiado tiempo, los estudios sobre el Humanismo empezaron a ser objeto de atención por parte de un buen número de estudiosos de nuestro país, son

muchos los trabajos, de mayor acierto unos que otros, que jalonan el camino recorrido por los investigadores de este movimiento cultural. En los últimos años la celebración

de congresos, simposios y reuniones científicas pone de relieve el creciente interés por la obra y el pensamiento de los humanistas en general, pero, sobre todo, de los más conspicuos representantes del Humanismo español. Entre los trabajos importantes ha de incluirse, por méritos propios, el que ha llegado a mis manos (*Los Rhetoricorum libri quattuor* de Benito Arias Montano: *Introducción, edición crítica, traducción y notas*), del que es autora la profesora de la Universidad de Cádiz, Mª Violeta Pérez Custodio.

El libro, de extraordinario interés y utilidad por llegar oportunamente a cubrir un espacio vacío hasta el momento presente, consta de dos partes diferenciadas, como suele ocurrir en esta clase de estudios: una introducción amplia, de más de cien páginas, organizada en siete apartados (que responde a lo que también parece ser el esquema habitual) a la que sigue la edición y traducción de la *Rhetorica* de Benito Arias Montano, enriquecida por un considerable número de notas que facilitan una mejor comprensión de los diversos aspectos de la obra y de pasajes concretos.

La consideración de los dos bloques que integran el libro —conveniente el primero y necesario el segundo por la falta de un semejante estudio anterior en nuestro país— revela el profundo conocimiento que la autora posee de la personalidad y de la obra de B.A.M., puesto de manifiesto en otros trabajos suyos, a alguno de los cuales hace referencia en notas sueltas y en el apartado bibliográfico.

Toca en la introducción los puntos siguientes: I. *Primeros años, juventud y educación* de Benito Arias Montano. Haciendo gala de una gran capacidad de síntesis crítica revisa las varias hipótesis defendidas por los investigadores que, con anterioridad, se habían preocupado de rastrear la estela del poeta, invisible a veces por las sombras que envuelven lugares y fechas de la presencia en ellos del humanista. II. *Etapas compositivas de los Rhetoricorum libri*

quattuor. En un riguroso estudio filológico, en el que combina el análisis personal de los datos internos de la obra con la discusión que de los mismos hicieron otros investigadores, establece las fechas de iniciación (no segura: 1546) y de finalización (parece que fue en 1561), y llega a establecer la datación probable de la composición de cada uno de los libros o, al menos, la fijación de los términos *ante quem* y *post quem*; concluye con el establecimiento de una secuencia cronológica de composición en tres etapas: la de estudiante hispalense, la complutense y la llamada postcomplutense. III. *Estructura de la obra*. Dedicada el tercer apartado de la introducción a presentar la estructura del conjunto de la obra atendiendo al contenido de cada libro y a los múltiples aspectos que B.A.M. toca en cada libro, con especificación de los versos dedicados al desarrollo de cada cuestión, tarea difícil, si se tiene en cuenta, como advierte la autora (p. XL), «la longitud y complejidad temática de la obra», puesta de manifiesto, sobre todo, en el libro III y, de un modo especial, en el tratamiento, dentro de la elocución, del *ornatus*, referido a las palabras como a las ideas. El paso de una figura a otra en el tratamiento que de las mismas hace B.A.M., sin explicitación formal de las transiciones, obliga al estudioso a estar muy atento. IV. *Fuentes de la obra y uso de las mismas*. Distingue la autora tres clases de fuentes en las que probablemente bebió el poeta para la elaboración de su obra retórica: a) una contemporánea directa: la *Poética* de Jerónimo Vida; b) las fuentes clásicas, en las que incluye la *Rhetorica ad Herennium*, Cicerón, Quintiliano, Horacio; c) otras posibles influencias: Agustín, Erasmo, Petrus Ramus y la tradición Hermogenista. No se conforma la autora con la indicación de los escritores que sirvieron de fuente a B.A.M., sino que busca aislar de qué es deudor a cada uno de ellos. V. *Finalidad de la obra*. En un apartado no demasiado extenso, aunque suficiente, se ocupa de la probable finalidad didáctica de la obra puesta de relieve por el empleo de una serie de procedimien-

tos de que se vale B.A.M. y que la autora del libro descubre con gran acierto. La obra, en palabras de la profesora Pérez Custodio, «participa de un ambiente de renovación pedagógica compartido por otros humanistas [...] que pretenden librar a la retórica de todos las cargas ajenas a ella que la tradición le había ido acumulando (p. LXX-XIX)».

Se cierra la primera parte con la enumeración, la descripción y el estudio de las cinco ediciones anteriores a la de Violeta Pérez Custodio, y con un completo apartado bibliográfico en el que se echa de menos, si acaso, la inclusión de ediciones más recientes de algunas obras, como la traducción de la *Retórica* de Aristóteles de Quintín Racionero (Madrid, Gredos, 1990), dotada de una excelente introducción, o la de Sánchez Salor del *Orador* de Cicerón (Madrid, Alianza, 1991).

Pero el mérito mayor del libro que reseñamos no nace del contenido de la primera parte que, aun siendo extraordinariamente útil para quien se acerca por primera vez a la persona y a la obra retórica de B.A.M. debido al mérito de excelente síntesis y puesta al día, tiene menos de originalidad y de aportación personal que la edición y traducción que siguen. Es precisamente del resultado de estas dos tareas de donde surge la singularidad del libro de la profesora Pérez Custodio.

De las cinco ediciones conocidas y conservadas anteriores a la que ha llegado a mis manos sólo la de D. Domenichini es reciente (1985), a pesar de lo cual carece de aparato crítico y en ella sólo se tuvo en cuenta la *editio princeps* con la introducción casi sistemática de todas las enmiendas que figuraban en la fe de erratas que servía de cierre a la *editio princeps*. Semejante modo de proceder hizo que en algunos pasajes el texto de Domenichini presentara lecturas de difícil comprensión, según demuestra con la aportación de más de un ejemplo Violeta Pérez Custodio. La ventaja y el mérito de la edición de esta profesora es que ésta, tomando también la

editio princeps como punto de partida y base fundamental para su edición, no renunció sin embargo a la confrontación con otras ediciones allí donde parecía necesario para acercarse a la correcta interpretación de pasajes confusos. Tomó en consideración, en particular, la edición de los *Poemata* de 1589: «ya que en ella aparecen correcciones que no están en dicha fe de erratas, producto, como es lógico suponer, de una revisión del texto por parte del autor (p. CI-CII)».

Por otra parte, la cuidada edición se completa con un aparato crítico de carácter mixto, según afirma la autora de este trabajo: «es negativo, excepto cuando, a fin de evitar ambigüedades, se hace necesario explicitar todas las lecturas (p. CII)».

Los muchos aciertos se ven incrementados por el mérito, para mí el mayor, de la traducción de una obra que une a la amplitud la dificultad del contenido y el hecho de estar compuesta en verso. Cualquier traducción exige la superación de un cúmulo de dificultades no siempre de fácil solución. Pero si la traducción es de un texto de contenido técnico, como el de la retórica de B.A.M., y es, además, la primera que se hace a la lengua castellana, merece el mayor reconocimiento y admiración, al margen de posibles discrepancias de interpretación que pudiera haber entre el punto de vista del traductor y el del lector crítico. Toda primera traducción de un texto latino, sobre todo si es correcta, como parece la que nos ocupa, constituye un punto de partida inevitable para trabajos posteriores y es digna, precisamente por ser la primera, del mayor elogio y respeto.

Los estudiosos del movimiento humanista en general y, más concretamente, de la preceptiva retórica clásica y de su recepción en el Renacimiento cuentan, a partir de ahora, con un excelente trabajo de consulta obligada.

Juan Lorenzo

Universidad Complutense de Madrid
Facultad de Filología

CITRONI, Mario. 1995.

Poesia e lettori in Roma antica.

Roma-Bari: Editori Laterza. 507 p. ISBN 88-420-4653-1.

Mario Citroni és un dels cervells privilegiats de la filologia clàssica italiana. Format a l'Escola Normal Superior de Pisa i, ara, Professor de Literatura Llatina a la Universitat de Florència, els seus treballs porten el segell de l'interès i la qualitat. La seva edició i comentari del llibre primer dels epigrames de Marcial i els treballs preparatoris d'aquest llibre (sobre la interpretació de l'epigrama des de Lessing) marquen un camí que no ha abandonat des de finals dels anys seixanta. Qui fa aquesta recensió recorda amb especial il·luminació (perquè el va impressionar molt favorablement) la seva conferència plenària al Congrés de la FIEC a Pisa el 1989, sobre la poètica en temps i amb ocasió de les *Saturnalia* (text publicat després a *Illinois Classical Studies*), que va marcar (crec que puc dir amb raó que no només per mi) un dels punts àlgids del citat Congrés. Des que lleigeix treballs de Mario Citroni penso que una de les seves constants ha estat l'interès per demostrar que, a Roma, la relació entre autor i lector a través de l'obra escrita no és unívoca i unidireccional, sino recíproca. Em sembla una de les aportacions més lúcides i importants del professor Citroni el fet d'haver analitzat moltes dades i lectures de textos canònics (des de Catul fins a Ovidi, passant per Horaci i per treballs més generals) per demostrar que l'autor no és indiferent ni es mostra passiu davant de les reaccions del potencial lector i que, per tant, aquest també pot «condicionar» (no sé si és un verb massa fort en relació amb allò que se sol estudiar en literatura llatina, però reflecteix bé la realitat de les coses després de la lectura dels treballs de Citroni) d'alguna manera l'escriptura de textos a l'antiguitat. Els seus primers treballs en aquesta direcció ja són prou expressius d'allò que busca, només cal llegir-ne els títols: «Funzione comunicativa occasionale e modalità di atteggiamenti espressivi nella poesia di Catullo»,

«Destinatario e pubblico nella poesia di Catullo», etc.

El que trobem en aquest llibre és una lliure disposició, refecció i ajornament de la majoria de treballs anteriors de Citroni, juntament amb nou material en la mateixa direcció: «individuare aspetti formali e di articolazione dei contenuti che siano riconducibili al condizionamento esercitato sul testo poetico dalle modalità del dialogo che esso intrattiene con il pubblico». La seva investigació té com a eix fonamental la recerca de referents (bé interns de l'obra, bé externs en forma de dedicatòries explícites de la mateixa) que permetin individuar els receptors de l'obra i, a partir d'aquesta dada fonamental, relacionar-los amb les característiques de la mateixa. Cal especificar (el títol ja és prou clar, amb tot) que la recerca de Citroni es concentra en les manifestacions poètiques i no toca la prosa per res. En el context global de la poesia a Roma, des de les seves primeres manifestacions (de fet, les primeres dades importants que fa servir són de cronologia tardorepublicana) fins arribar a Ovidi (aquí s'atura el seu treball perquè amb ell, diu Citroni, «sembra di vedere compiuta una progressiva evoluzione da una letteratura che propone come proprio lettore ideale un lettore di élite [...] a una letteratura che si destina apertamente all'intrattenimento di tutti i lettori»), el treball de Citroni és únic perquè no n'existeix cap altre que afronti «il problema della globalità dell'evoluzione di questo sistema di riferimenti ai dedicatari individuali nella poesia latina e della sua correlazione con le intenzioni comunicative e le condizioni di ricezione».

Els primers dos capítols estan dedicats a presentar, d'una forma sintètica, aquelles premisses que regiran després l'anàlisi molt més detallada d'alguns autors. Mostra Citroni les condicions com els textos literaris circulen per Roma i quins nivells de dis-

tribució i comprensió tenen en funció de les diferents categories de públic receptor amb què es poden trobar («La comunicazione letteraria a Roma tra “pubblico” e “privato”» i «La ricenzione della letteratura dall'età arcaica all'età di Cesare: da una letteratura nazionale a una letteratura per pochi»). Amb un horitzó molt més concret, el capítol 5 va també pel mateix camí («Da una letteratura per pochi a una letteratura nazionale: Virgilio, Orazio e il pubblico Augusteo»). Els capítols 3 i 4 centren els esforços de l'autor en l'anàlisi de l'obra de Catul («Ambiti di destinazione e atteggiamenti espressivi nella poesia di Catullo, I i II»), per a la qual «ho creduto di poter identificare diverse tipologie di situazioni comunicative in un quadro di destinazione di cerchia che caratterizza intenzioni ed effettiva circolazione di questa poesia». En el cas dels poetes augusteus, la recerca de Citroni és més complexa perquè es fa molt més difícil individualitzar motius, personatges, situacions personalitzades, etc.: l'ambició d'aquests poetes és tenir, precisament, uns destinataris més generals i superar, per tant, el cercle restringit d'un destinatari concret (capítols 6 i 7, «I piani di destinazione nella lirica di Orazio con qualche considerazione su satire ed epistole» i «Dedicatari e lettori nelle elegie di Propertio e Tibullo»). Seguint la línia d'algun dels primers poetes augusteus, tot i que amb uns objectius ben diferents, Ovidi apro-

fundeix en una modalitat d'apropament al públic que tindrà una gran acceptació en la poètica imperial posterior: «il sistema dei riferimenti a dedicatari individuali entra in crisi, e tende ad essere sostituito da un sistema di riferimenti destinati al lettore generico» (capítols 8 i 9, «Ovidio e la scoperta del “lettore affezionato”» i «Dopo Ovidio: le nuove articolazioni del pubblico letterario imperiale»).

El resum del nostre comentari és breu: aquest és un llibre del qual les persones interessades en poesia llatina no poden passar de llarg. És un llibre dens, important, fruit de gairebé vint anys de lectura i reflexió de Mario Citroni sobre alguns dels principals poetes de la darrera república i el principat d'August, que aporta noves reflexions sobre molts passatges llargament discutits i que, per sobre de qualsevol altra consideració, culmina de forma brillant el discurs de Citroni sobre la poètica romana: res no es pot llegir i entendre si no es té en compte l'entorn del poeta i de la seva obra i, a partir d'aquest llibre en concret, si no es té en compte la circulació de les obres i quin és el seu públic lector, no des del moment de la seva publicació sino del de la seva concepció i escriptura.

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

HORSEFALL, N. 1995.

A Companion to the Study of Virgil.

Leiden: E.J. Brill. 326 p. ISBN 90-04-09559-4.

En la introducció al seu magnífic llibre *Virgilio: l'epopea in alambicco*, Nàpols, 1991 (recensió nostra a *Faventia*, 16/1, 1994, p. 118-124), Nicholas Horsfall (un dels exemples més interessants de «Privatgelehrter» que circulen per Europa en aquests moments) adduïa com a justificació de l'escriptura d'aquell llibre que George Gould li hagués «exigit» que deixés d'es-

criure articles sobre Virgili i dedicués els seus esforços a fer un llibre. No crec jo que pagués (com ell mateix diu!) el seu «deute» amb els virgilianistes amb aquell treball, ni tampoc que ho faci ara amb el treball del qual fem la recensió. Potser s'hi acostarà quan publiqui el seu comentari sobre el llibre 7 de l'Eneida, en què està treballant intensament des de fa un temps (després

d'haver-hi dedicat ja uns bons esforços en la seva tesi doctoral), però, en qualsevol cas, els lectors de Virgili (sigui quin sigui el seu punt de vista a l'hora d'acostar-se a la comprensió del text: no volem entrar ara en polèmiques com les que reflecteix la pàgina VI de la introducció) sempre li demanarem més i més treballs sobre el mantuà perquè el seu domini i control sobre tots els aspectes de l'obra virgiliana és tan gran que, sincerament, no crec que ens puguem permetre el luxe de prescindir-ne en els anys futurs (en les seves mans, la decisió).

Tota aquesta *expertise* i coneixements s'aboquen de forma sublim en la coordinació i el protagonisme, també, que assumeix Horsfall en el plantejament i l'escriptura d'aquest «Companion». De fet ell mateix ho diu amb una proverbial modèstia: «That is all: I can only offer experience; I am a part of all that I have read». La importància de l'afirmació ve precisament de qui la fa: és impossible conèixer tota la literatura secundària sobre Virgili («one learns that completeness is a mirage and constant updating in the end a sacrifice to fashion [...] I shall cite what we have ourselves found most helpful and stimulating»), però Horsfall i els col·legues que treballen amb ell en el «Companion» (Perutelli, Geymonat, Barnes i un apèndix «documental» de Clausen) demostren conèixer tota la significativa. El plantejament del treball, però, i això és un clar avantatge per nosaltres, no es basa en la refutació d'arguments *a contrario* a partir del domini de la bibliografia, sinó en la presentació de tota l'obra de Virgili i de la seva fortuna posterior a partir de les seves claus de lectura. No es perd el temps en inútils polèmiques, sinó en «to react [...] with the due discretion, against what I (and not I alone) see as in some ways a loss of equilibrium and proportion». Els resultats són engrescadors i busquen ajudar el lector interessat (seriosament interessat!) en Virgili a formar-se una clara idea dels progressos en el coneixement dels seus textos: «we have tried to concentrate both on the positive results of the best scholarship [...] and on those pro-

blems which, strangely enough, remain relatively unexplored». L'objectiu fonamental queda perfectament cobert amb aquest plantejament: fins aquí s'ha arribat en coneixement de l'obra virgiliana (hi trobem remarcats els resultats més sòlids i irrefutables), a partir d'aquí els camins que hom pot explorar amb més garanties de resultats s'indiquen també clarament. Al meu entendre, aquest és un tret habitual de generositat filològica de Horsfall i els seus col·legues (que ja han practicat anteriorment), que cal, però, agrair cada vegada que es produeix.

El llibre compta amb un capítol introductori sobre la vida i l'època de Virgili (escrit per Horsfall) i apartats dedicats a cada una de les obres del poeta: un capítol sobre les *Bucòliques* (escrit per Perutelli); un altre sobre les *Geòrgiques* (escrit per Horsfall, especialment remarcable perquè no estava previst en la planificació inicial de l'obra que el fes ell i perquè, en conseqüència, va ser escrit en molt poc temps); apartats específics sobre cada llibre de l'*Eneida* (escrits també per Horsfall) amb aportacions sobre el pes específic de temes clau en cada un d'ells; un capítol, que jo trobo especialment il·luminador sobre «Style, language and metre» (escrit per Horsfall) i que ensenya (penso especialment en joves graduats) què cal ponderar en el comentari estilístic d'un text poètic que semblava haver donat ja tot el que podia d'ell mateix (partint de Maurach o de Lunelli, encara es poden treballar alguns altres aspectes); un apartat (també escrit per Horsfall) que jo valoro molt especialment perquè afecta un dels punts de vista amb què intento aproximar-me als textos poètics llatins. Em refereixo al capítol sisè, «Virgil's impact at Rome: the non-literary evidence», que parla de l'impacte del poeta en tots els aspectes de la vida quotidiana no estrictament literària del seu entorn romà (això no seria molt especialment significatiu, perquè és evident que la fortuna del poeta comença ja abans de la seva pròpia mort física), no només en termes de tradició o recepció, sinó també de mútua influència i interconnexió entre el

món real i l'obra del poeta (no podem oblidar que un dels articles que ens van refermar en la nostra idea que la presència del món epigràfic en la poesia llatina culta era més important i significativa que no havia semblat als estudiosos anteriors, estava firmat per Horsfall i publicat al *Liverpool Classical Monthly*, 11, 1986, p. 44-45: «Vergil and the Inscriptions: a reverse view»); tanquen el llibre un apartat dedicat a la fortuna literària immediatament posterior a Virgili (en Ovidi, Lucà, Valeri Flac, Estaci, Sili Itàlic), escrit per Barnes, i un altre a la transmissió manuscrita del text virgilià i a la qüestió difícilíssima de resoldre sobre les edicions antigues del text, escrit per un dels grans especialistes en el tema, Mario Geymonat. Cada apartat du una bibliografia significativa dels treballs que

cada autor ha trobat més útils i el llibre és coronat per un índex temàtic, molt intel·ligentment dividit segons els capítols de referència.

En resum, poder donar notícia d'aquest excel·lent treball és continuar afirmant i comprovant que amb les contribucions de Horsfall (en aquest cas en brillant companyia!) el camí per l'*studiosus lector* virgilià és una mica (només una mica!) més fàcil. Com dèiem al començament, esperem que Horsfall no talli la seva vinculació pública (la privada no ho serà mai) amb Virgili. Tots en sortirem beneficiats.

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

CUGUSI, Paolo. 1996²

Aspetti letterari dei Carmina Latina Epigraphica.

Bolònia: Pàtron Editore, 413 p. ISBN 88-555-2369-4.

No és el més habitual en nosaltres (en realitat, penso que és la primera vegada que ho fem) donar notícia d'una segona edició. En aquest cas ens ha semblat d'estricta necessitat i justícia fer-ho perquè el professor Paolo Cugusi ens ofereix una nova mostra del seu bon saber fer filològic en el camp de l'estudi de la poesia llatina epigràfica (tantes altres mostres seves també, en altres camps de la literatura llatina, com, sobretot, el de l'epistolografia). Cugusi, professor de la Universitat de Cagliari (on s'han format i han treballat alguns dels bons especialistes italians en la matèria i on s'han escrit obres fonamentals pels nostres estudis com les concordances dels CLE publicades per Georg Olms el 1988 o les de Zarker, publicades per Hakker el 1991) fa molts anys que es dedica a l'estudi dels CLE i ja el seu treball, que ara veiem reeditat, del 1985 se situa entre els més útils i ben documentats de la producció científica sobre el tema (juntament amb alguns treballs, entre els més recents, de

Sanders, Pikhau, Gamberale, Massaro). Va representar, al meu entendre, un punt molt important de millora en relació amb el que s'havia fet fins aquell moment: de l'estudi estricte de la fortuna dels poetes cultes en la producció mètrica epigràfica en llatí (paradigmes els de Hoogma amb Virgili i Popova, amb Horaci i Tibul), es passava (gràcies a Cugusi) a un treball molt més globalitzador, en què prenen part estudis monogràfics sobre temes concrets (el tema de la mort en lloc estrany, per exemple) o sobre característiques formals presents en un col·lectiu de CLE (firmats per autors concrets, posem per cas), sobre la tradició literària, notes de crítica textual i de comentari mètric dels textos, etc. Tot això, juntament amb la voluntat d'oferir una visió d'aquest tipus de literatura molt més relacionada amb el món de la poesia culta i firmada, d'autor, i, sobretot, molt més interdependent (la influència entre totes dues és cosa que s'exerceix en les dues direccions, no és unívoca).

Aquest ja riquíssim material de 1985, per obra i gràcia de la voluntat del seu autor, no ha romàs inactiu ni adormit durant aquests deu anys llargs, ans al contrari, com els bons vins, ha guanyat amb el pas del temps. Cugusi no ha deixat mai de recollir observacions, suggeriments i nou material per corregir i enriquir allò que ja havia publicat i, ara, a finals de 1996, és un goig tenir a les mans una nova edició del llibre de 1985 (cal qualificar-la així), amb una important sèrie d'afegits. De fet, el llibre antic acabava a la p. 294 i el nou, a la 413. Si unim això al fet que el treball de Cugusi segueix tenint la mateixa qualitat i rigor de sempre, potser no caldrà dir gaire més. Hi és recollida tota la bibliografia nova específica fins, pràcticament, 1995, més totes les publicacions de noves edicions i de revisions de textos ja coneguts, tant de CLE que ell havia treballat en el llibre anterior, com de CLE nous. La gràcia del llibre és que en res modifica la paginació de l'antic. Tota la informació nova és presentada com «Aggiornamenti» i tota té, si fa referència a coses ja publicades el 1985, la seva pàgina de referència anterior, mantenint sempre la correlació de capítols del primer

llibre, tant si és del primer tipus com si és estrictament nova. Índexs independents referits a la, per així dir-ho, segona part, tornen a completar de la millor manera un llibre que, si ja el 1985 s'havia fet important pels interessats en la poesia llatina epigràfica, el 1996 s'ha fet imprescindible. Cugusi aconsegueix plenament els seus objectius de, gràcies als seus estudis i comentaris, conferir autèntica dignitat literària a aquest tipus de textos i d'integrar-los dins d'una visió global del fet literari a l'antiguitat romana. No cal dir que compartim del tot l'objectiu i el mètode i només esperem que algun dia ens pugui oferir aquesta nova col·lecció de CLE que pugui ser una alternativa vàlida i ajornada del benemèrit Bücheler-Lommatszsch. Sincerament creiem que, després de la desaparició de Gabriel Sanders, no hi ha ningú tan preparat i amb tanta informació a l'abast com ell per poder aconseguir aquesta fita en un termini raonable de temps.

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

GALINSKY, Karl. 1996.

Augustan Culture. An Interpretative Introduction.

Princeton: Princeton University Press. 474 p. ISBN 0-691-04435-X.

El llibre del professor Galinsky era un llibre esperat per molts. Tots aquells que coneixem la seva vàlua com a estudiós del món antic i sabem que la seva aproximació als textos d'aquest món està íntimament lligada a una explicació global del mateix, esperàvem de fa temps aquest treball. Si hem de ser sincers, creiem que hi ha pocs estudiosos capacitats per fer el que Karl Galinsky fa aquí: integrar tots els aspectes importants d'un moment històric determinat (en aquest cas, el que és més estimat per Galinsky, l'augustal) i explicar-los, des de la seva interconnexió, com a parts indisociables d'aquest món. Galinsky, cons-

cientment o no, torna als orígens de la concepció de «ciència de l'antiguitat» i fa reviure, amb una mà mestra difícil de trobar avui en dia, allò que Wilamowitz-Möllerndorf defensava en la seva *Història de la Filologia*: «la filologia que es defineix com a clàssica [...] és determinada pel seu objecte d'estudi: la civilització grecoromana en la seva essència i en totes les expressions de la seva vida. Aquesta civilització és una unitat encara que no es pugui delimitar clarament en els seus inicis i final [...] l'existència de disciplines diferents com la filologia, l'arqueologia, la història antiga, l'epigrafia [...] és justificada només

pels límits de la capacitat humana i no ha d'ofuscar, ni tan sols en l'especialista, la consciència del conjunt» (la traducció és nostra perquè no coneixem cap traducció al català de la *Geschichte der Philologie* publicada per Wilamowitz a Leipzig, el 1927). Apliquem això al conjunt de manifestacions culturals que conformen el temps d'August i tindrem el retrat robot d'allò que representa el llibre de Galinsky. Ell mateix es queixa, en les pàgines introductòries del seu treball, de com «the result, paralleled by the compartmentalization of the humanities in general, has been an increasing tendency to look at the principal areas of Augustean culture as discrete entities rather than as interrelated whole». Aquest llibre no té precedents moderns i busca superar aquesta fase de compartimentació i estanquitat que ha dominat les diferents disciplines que estudien el món antic. Es tracta de la primera sinopsi introductiva a tots els aspectes importants de la cultura augustal, feta amb un guió precís i relacionable a tots ells. No és un *fritto misto* de bibliografia, ni un mal equilibri entre allò que l'autor més domina i allò a què vol accedir però que no té tant per la mà. Si una característica interessant té, a primer cop d'ull i per qui coneix l'època i també els treballs anteriors de Karl Galinsky, és que els capítols que hom podria considerar més reeixits són aquells, potser (i dic només potser perquè després d'haver llegit el llibre ja no crec que Galinsky sigui especialista en una cosa en concret, sinó en totes en general), més allunyats dels treballs habituals del professor d'Austin: ens semblen especialment brillants els apartats dedicats a «Art and Architecture» i «Religion» i més esperables els dedicats a l'anàlisi dels textos literaris («Augustean Literature»). De la mà de la *Roman Revolution* de Sir Ronald Syme, i en perfecta simbiosi (per la gran complementarietat que presenten, no perquè siguin una mateixa cosa) amb l'obra del professor oxoniense, l'*Augustean Evolution* de Karl Galinsky ens guia amb mà entrenada per un món en constant evo-

lució política i cultural, que té com a clau d'enteniment la simbiosi d'elements que formen el conglomerat, el desig d'evolució i no pas de revolució i la consciència que calia crear un marc de referència perdurable, únic en aquest sentit, però format per molts diversos elements (el capítol d'introducció ens sembla indispensable per qualsevol interessat en l'inici de l'imperi a Roma, que és tant com dir en pràcticament tothom: qui, del nostre àmbit d'estudis, no s'ha sentit atret alguna vegada per l'*Eneida* de Virgili o per la poesia lírica d'Horaci o per l'*Ara Pacis* d'August?).

A través d'un refrescant i oxigenant repàs dels aspectes fonamentals d'aquest món (des de la politologia més pura i dura —«The Restoration of the *Res Publica*»—, passant per l'anàlisi de les manifestacions artístiques més importants —l'altar de la pau, però també els retrats del Princep, les pintures o el temple d'Apol·lo al Palatí—, i acabant per les mesures i els objectius d'August en matèria religiosa), tot allò que hem llegit en aquest llibre fa que l'objectiu de Galinsky s'aconsegueixi a la perfecció. Per dir-ho com potser a ell mateix li agradaria fer-ho: de la mateixa manera que el classicisme, és a dir la recerca d'un cànon perdurable i homològic en tots els aspectes de la vida cultural a allò que s'havia fet abans, dels temps d'August (en art, arquitectura, poesia, etc.) «was not a stale reproduction of respected forms and idioms, but an endeavor to draw on all previous traditions to create a surpassing whole» (p. 346), també el llibre de Galinsky ha aconseguit superar tots els entrebancs que la diversitat de línies de treball i manca de connexió entre elles en l'estudi del món antic li havien posat, i ens ofereix per primera vegada una introducció íntegra i homogènia, dins de la seva diversitat i riquesa de manifestacions, de la cultura en temps d'August («as in many other ways, the Aeneid is a true reflection of the Augustan age because it is so far from one-dimensional», p. 375), que els que vulguin conèixer-la no podran deixar de banda sota cap concepte. Situant-nos a un nivell infini-

tament més inferior, volem manifestar el nostre profund i íntim acord amb la filosofia d'aquest treball i manifestar la nostra satisfacció perquè encara hi hagi *scholars* com Karl Galinsky, a finals del segle XX, que tenen la voluntat d'assumir l'esperit més «wilamowitzià» de fer filologia i l'encert de

portar-lo a bon port estudiant un període tan complex com el del temps d'August.

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

CORS I MEYA, Jordi. 1995.

A Concordance of The Phoenician History of Philo of Byblos.
Sabadell: AUSA. Aula Orientalis Supplementa 10. 119 p.

Pocs problemes trobarà l'estudiós dels marges de la mitologia grega com la cosmogonia i el seguit de mites successoris que algunes citacions «de baixa època», secundàries i esbiaixades, atribueixen a un Sancuniatò (Σαγκουνιάθων) que hauria viscut «abans de la guerra de Troia» i hauria tingut com a font els escrits d'un egipci anomenat *Taautos*, és a dir, *Thoth*. Les nostres notícies procedeixen majorment del primer llibre de la *Praeparatio euangelica* d'Eusebi de Cesarea (segle IV dC) i afirmen resumir la tradició grega de Sancuniatò, deguda a Filó de Biblos, que sembla haver viscut entre el 64 i c. 140 de la nostra era i que hauria titulat la seva obra *Història fenícia*. Als texts d'Eusebi els editors hi han anant afegint testimoniatges i referències de la *Suda*, del *de abstinencia* de Porfiri, del *de mensibus* de Joan Lidi, del neoplatònic Damasci.

De l'examen dels fragments es desprèn una història que és, en grans trets, la següent. De les tenebres primordials sorgeix un ésser anomenat *Mot*, 'Fang', que dona origen a éssers diversos, inanimats i animats. D'un ou primigeni (el mateix *Mot*?) naixen el Sol, la Lluna i les estrelles. Segueix una separació dels elements. Un seguit de πρῶτοι εὐρεταί s'acaba amb *Taautos*. El primer déu és Eliun, «El més alt», pare d'Epigeu-Autòcton i de Gea. Eliun (= Úranos) succeeix el seu pare i, casat amb la seva germana, engendra quatre fills: El (= Cronos, segons Filó), Bètil, Dagó i Atlant. Els amors d'Eliun amb altres dones provoquen la separació del

matrimoni, però ell no renuncia als seus drets sobre l'esposa i planeja la mort dels seus fills. Cronos, amb la complicitat de Gea i amb l'ajuda d'Hermes Trismegist i dels *Elohim*, derrota i succeeix el seu pare. Cronos es capté com un tirà, mata o empresona fills i germans. Úranos intenta enderrocar Cronos mitjançant l'astúcia i el fa casar-se amb les seves filles, Astarte, Rea i Dione. Amb elles El-Cronos tindrà fills. Esclata la lluita: El s'apodera del seu pare en una embosca i el castra; la sang vessada serà fèrtil, com en el poema hesiòdic. El món serà des de llavors governat pels déus joves.

Els problemes que presenta un text transmès en les condicions de la *Història fenícia* són fàcils d'induir: autenticitat i fidelitat de les nostres fonts, antiguitat de les fonts al·legades, relació entre la cosmogonia de Sancuniatò i les altres cosmogonies i teogonies gregues: hesiòdica, òrfiques, «marginals». Avui som ben lluny de certes posicions positivistes ultrades del segle XIX, que arribaren a veure en la *Història fenícia* una obra factícia i tardana. La comparació amb texts mitogràfics cananeus i hurrites revela el caràcter semític i antic de l'escrit perdut de Sancuniatò —un nom, d'altra banda, ben semític ('Sankhun va donar'). És per això que en els darrers anys hem vist aparèixer treballs dedicats a l'obra que ens ocupa.

El professor Jordi Cors, hel·lenista competent i semitista expert, consagra a Sancuniatò una part dels seus esforços inves-

tigadors i divulgadors: una traducció seva de la *Història fenícia* ha aparegut en el darrer suplement de l'«Aula Orientalis». La *Concordance* que ara ressenyem, elaborada amb els recursos de la informàtica, està destinada al cercle dels especialistes.

En el prefaci (p. 5-8), l'autor exposa el propòsit del seu treball, el mètode utilitzat en la realització i els criteris de presentació. La *concordança* haurà de proporcionar als hel·lenistes la totalitat del lèxic dels fragments de l'obra presentant cada ús dins del seu context. El procediment, desitjable en tots els casos, esdevé necessari quan ens les hem amb texts problemàtics com la *Història fenícia*, de tradició indirecta i fragmentària. Les notes de peu de pàgina (especialment les núm. 1 i 2) fan estat de la bibliografia fonamental.

Figuren tot seguit els texts que tracten sobre Filó i la seva obra (p. 9-21): *Testimonia*, *Fragmenta* i dos *Appendices*. El text pres com a *receptus* és l'edició més recent de l'obra, deguda a H.W. Attridge i R.A. Oden Jr. (Washington, 1981), designada amb la sigla [A], per bé que, a fi de presentar la major quantitat d'informació possible, s'afegeixen a cada entrada les variants procedents de les edicions de la *Praeparatio Euangelica* de Mras-des Places (Berlín 2, 1982), i de Sirinelli-des Places (París, 1979, representades respectivament amb [M] i [S], i les dels *FGrHist* de Jacoby (Leiden, 1958, IIC, núm. 790), designades amb [J]. El mateix principi d'oferir als usuaris el màxim de dades porta l'autor a fer lleus excepcions en la pràctica: així, per als Testimonis i per a l'Apèndix 2 han estat utilitzades només dues o tres edicions, amb l'exclusió, en cada cas, de les que no admeten un text concret o el presenten en forma incompleta o extractada. Els qui treballem sobre la tradició indirecta a través d'obres enciclopèdiques i escolis hem de lloar aquesta decisió, car és ben sabut que els límits d'una citació són massa sovint difícils d'establir i que un text escurçat en una edició prestigiosa ha comportat sovint interpretacions esbiaixades, incompletes o simplement errònies.

Els texts que han estat matèria de desacord entre els editors són objecte de tractament especial. El mot o mots del text bàsic que no corresponen a les lectures de les altres edicions s'imprimeixen en negreta i, a continuació, entre claudàtors, les variants en cursiva, cadascuna precedida de la sigla, volada, de l'editor corresponent i separades les unes de les altres pels dos punts, com és d'habitud en els apartats crítics.

El text de Filó de Biblos, per les seves característiques, demana unes convencions tipogràfiques en part especials. En primer lloc, es tracta d'una narració mitològica de tradició indirecta en diferents nivells (per exemple: Eusebi diu que Filó conta que segons Sancuniató...), un problema que els editors resolen amb el joc de tipus de comes tipogràfiques (" ", « »). Segonament, la pràctica habitual en les nostres edicions crítiques és la de restringir l'ús de les majúscules als noms propis, a les inicials de paràgraf i al començament d'estil directe. Fem notar, de passada, que a voltes és difícil de decidir si ens les hem amb un teònim o amb un epítet diví. És, doncs, natural parar atenció sobre aquests «detalls menors», i així ho ha entès l'autor, que amb exhaustivitat escrupolosa arriba a arreplegar com a variants les formes alternatives (parèntesis, guions) d'aïllar una frase parentètica.

Igualment es fan notar les lleus discrepàncies quant a la localització de la numeració de paràgrafs. Més: sempre en atenció a les relacions entre els textos i la concordança, quan un paràgraf supera les quatre o cinc línies, quan inclou un canvi substancial de contingut o quan conté una unitat de sentit, hom el divideix en paràgrafs menors (*shorter paragraphs*) anotats amb a, b, c... i separats pel signe «/».

En un text d'estructura complexa, amb diversitat de nivells narratius, es fa necessari proveir d'ajudes addicionals que permetin captar d'una ullada la procedència de cada citació, si aquesta és directa o indirecta i, finalment, el nivell de la fase

esmentada. Així, les sigles Έπ, Εὐ, Ζω, Πο, Φι designen respectivament el vat al·legorista Epeis (un *unicum*), Eusebi, Zoroastre, Porfiri, Filó. Combinacions de sigles donen raó de les relacions entre font immediata i font al·legada: així, Δ-Ε, Δ-Μ designen Damasci citant Eusebi i Mosc; Ε-Σ, Ε-Φ Eusebi citant Sancuniatò i Filó; Φ-Ε, Φ-Σ Filó citant «Epeis» i Sancuniatò; ΕΦΣ Eusebi citant Sancuniatò a través de Filó.

El mateix sistema és utilitzat a la concordança mateixa, que ocupa el cos principal de l'obra (p. 23-119). Cada entrada és introduïda pel mot corresponent, en versaletes; segueix el text que conté el mot de referència, prèvia inserció de les sigles de nivell de citació i, entre parèntesis, la procedència del fragment o subfragment. El mot de referència és destacat per la utilització de la cursiva negra i les discrepàncies entre les edicions s'indiquen segons els mateixos principis que en el text següent.

CANTARELLA, Eva. 1991.

La calamidad ambigua. Condición e imagen de la mujer en la antigüedad griega y romana.

Traducció i presentació d'Andrés Pociña. Madrid: Ediciones Clásicas.

Adverteix Eva Cantarella, ja a la introducció de l'obra, que l'objectiu que té és el de resseguir en el passat les arrels i les causes d'una herència ideològica que, encara avui, relega les dones a una condició subalterna. La discriminació sexual, en efecte, si bé no neix durant l'antiguitat grega i romana, sí que és dotada d'un marc teòric —que la racionalitza, i la fa inevitable i necessària— en aquest període: des d'Aristòtil (que codifica la «diversitat» de la dona i posa les bases per als futurs teòrics de la inferioritat femenina), fins al cristianisme (que, tot i que predicava —i predica— la paritat dels éssers humans, no va rescatar la dona de la seva subordinació).

Una historiografia que s'ha sostret a l'atracció dels grans personatges, dels esde-

La tipografia és clara i proveeix un maneig fàcil compatible amb l'acumulació de dades. Un full adjunt corregeix les errades, mínimes, en general fàcils de detectar i d'esmenar per a l'especialista o simplement per al lector atent.

El treball respon plenament als propòsits de l'autor i proporciona una eina amanesa als estudiosos del pensament grec, sobre tot als àvids de capbussar-se en les zones crepusculars de la tradició indirecta i en el món apassionat del contacte entre Orient i el món grec. Creiem també que els resultats fan que el mètode sigui aconsellable per escometre les concordances dels autors transmesos a través de citacions en nivells diversos i no sempre discernibles: val a dir els historiadors fragmentaris.

Francesc J. Cuartero i Iborra

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

veniments concrets, de les dates, no pot sucumbir a la seducció d'unes dones excepcionals que, excepcionalment, han entrat a la història. Llevat de dos breus capítols dedicats a les literates gregues (p. 122 s.), i a dones romanes d'àmplia anomenada (p. 221 s.), Cantarella es proposa de reconstruir la vida i la imatge que en tingueren els (homes) contemporanis, de les dones anònimes antigues —no de la Dona («els homes, mai l'Home», deia Lucien Lebre)—, des del convenciment, però, que, feta l'abstracció dels condicionaments socials i dels itineraris individuals, existeix una certa unitat de l'«altre» sexe, també, fora del llenguatge.

De quins instruments se serveix l'autora? Tal com indica Andrés Pociña a la pre-

sentació, és destacable l'ús aclaparador que fa de fonts jurídiques gregues, romanes i bizantines —no debades Cantarella és catedràtica de Dret Romà a la Universitat de Milà—. Ara bé, cal anar amb compte amb el decalatge que separa costum i dret: entre com *són* i com *han de ser* les coses.

D'altra banda, hereva com és del professor Raffaele Cantarella, l'autora recorre sovint a tota mena de testimonis literaris. Amb més precaució encara hem d'encarar-nos als textos que ens proposa, perquè —tal com, malgrat tot, ella mateixa indica a la p. 105— una literatura escrita per homes pot desfigurar fins a la caricatura el món *real* de les dones. De la mateixa manera és arriscat, i Cantarella rectament ho censura, l'ús que alguns estudiosos han fet del mite per sondejar els períodes preliteraris de Grècia i Roma: el discurs mític pot tenir

una relació molt mediata amb la realitat, i fins i tot pot erigir-s'hi com a contrari (a fi de, per exemple, «exorcitzar-la», aquesta realitat).

Al llarg de tot el llibre, no es deixa endur Eva Cantarella per l'eufòria de considerar els moments de conquesta de la dona (un poder que ha estat sobreestimat, des de Bachofen i part de la literatura del XIX entorn del «matriarcat», fins, més recentment, pels autors que han destacat la importància i la dignitat de la dona en el clos familiar), sinó que posa en evidència els aspectes d'una història «feta, en primer lloc, d'incapacitats i exclusions».

Jordi Pàmias Massana

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

BERMEJO BARRERA, J.C. 1996.
Grecia Arcaica: la mitología.
Madrid. 64 p.

Tenim a les nostres mans una obreta molt breu (tan sols 64 pàgines), però extremament densa de contingut. El professor José C. Bermejo ens introdueix en el món dels mites grecs començant pels inicis més remots i acabant en la identificació fusió de l'heroi grec amb el sant cristià. Aquest seguiment lineal dels mites de la Grècia arcaica i llur repercussió posterior el trobam segmentat en set capítols. Començam amb una introducció, en la qual se'ns exposen els punts bàsics que caracteritzen l'època arcaica.

L'apartat següent rep el títol «El mito como enunciado»; partint d'interrogants inicials tals com aquest: «¿Cómo es posible que alguien conciba una historia sobre algo que se sitúa más allá de la vida cotidiana, pero que pasa a ser considerado el fundamento de esta vida?», anirem configurant una resposta no només al llarg d'aquest capítol, sinó de tot el treball. Trobam també en aquest apartat la distinció entre

la paraula quotidiana, efímera, i la paraula del poeta.

El tercer capítol, «El mundo y su formación. Los orígenes del poder y del sexo», ens introdueix en la cosmogonia, recurrent els graons «Caos», «Erebo y noche», «Variaciones cosmogónicas», «La cosmogonia de las aguas primordiales» i «Éter y Hémera». Per al desenvolupament de tots aquests apartats l'autor ha fet servir textos i citacions d'autors com Homer, Hesíode, Plató, Aristòfanes, Acusilau, Ferecides, Diògenes Laerci, Apol·lodor, textos òrfics, etc. Cal destacar, a més, la col·locació encertada d'uns esquemes de genealogies i de distribucions del cosmos molt aclaridors. Els principals noms propis d'aquesta cosmogonia tenen també els seus paral·lels hurrites.

«La instauración del poder: el rey, su familia y su sexo» enceta el quart apartat, amb aquestes subdivisions: «Urano y Gea» i «Crono y Rea». Ara ja hem fet el pas de l'e-

tapa de personatges com la Nit, l'Èter, el Son, la Mort... cap a una altra etapa de personatges antropomòrfics; és quan la sexualitat i la sobirania apareixen per primer cop poderosament. Tant Urà com Cronos sofreixen el mateix ritual: la desvirilització; en el cas del primer, ja sabem que és per mitjà de la falç. Pel que fa al segon, llegim a la pàgina 31: «De modo que el mito de Crono sería, en cierto modo, una repetición del de Urano, estando en él la castración sustituida por la ingestión de una piedra fálica suministrada por su esposa, ingestión que le acarreará la pérdida tanto del poder como de su hegemonía sexual». Interessants també són algunes reflexions sobre l'evolució d'aquestes dues divinitats; el primer, Urà, es va idealitzant així com passa el temps —segons Diodor Sícul hauria estat el primer rei dels atlants, un poble just i pietós—, mentre que el segon, Cronos, és present en la tradició religiosa òrfica, i el seu mite sofreix importants variacions.

El capítol cinquè «Mito y sistema» fa reflexions sobre els canvis que es produeixen entre el pas de la transmissió oral dels mites a la seva transmissió per escrit, i exposa les conseqüències visibles de l'al·labetització.

«El héroe griego: mito, culto y literatura», en sisè lloc, ens dóna les claus per aproximar-nos a una definició del perfil de l'heroi grec, una figura que no té paral·lel en moltes religions i que resulta molt difícil de concretar en una definició.

El setè i últim apartat, «La metamorfosis del mito griego», és una conclusió de tot el que s'ha exposat, però mira cap endavant, és a dir, se'n parla de la repercusió i de la pervivència dels mites al llarg de la literatura. Destacaríem, a la pàgina 57, la idea següent: «El mito proporciona, pues, toda una tramoya de clichés que los literatos podrán explorar con mayor o menor éxito, pero pierde gran parte de su fuerza al verse desprovisto del valor de verdad y convertirse en un esquema de ficción».

A les darreres pàgines el lector hi pot trobar una bibliografia corresponent a cada capítol. En definitiva, és un llibre breu però, com es veu, sucós.

Antònia Soler

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

CHADWICK, John. 1996.

Lexicographica graeca. Contributions to the Lexicography of Ancient Greek. Oxford: Clarendon Press. 343 p.

Pocos meses después de la publicación del nuevo suplemento del *Greek-English Lexicon* de Lidell-Scott-Jones (LSJ), sale a la luz esta contribución a la lexicografía griega debida al profesor J. Chadwick, quien precisamente ha sido miembro del Comité nombrado en 1980 por la Academia Británica para supervisar su proyecto de un nuevo suplemento del LSJ.

El libro consta de dos partes bien diferenciadas, una introducción de carácter teórico, donde el autor desarrolla sus puntos de vista sobre lexicografía y que ocupa las pági-

nas de la 1-30, y una segunda parte en la que se presentan una serie de ejemplos concretos y se aportan propuestas nuevas en el análisis de su valor semántico. Esta segunda parte abarca las páginas 31-320. Siguen a continuación sendos índices, uno de palabras griegas y otro de las citas de pasajes literarios, de inscripciones y papiros (p. 323-343). Todo ello precedido de un breve prólogo, en el que el autor confiesa su «temeridad», pero confía en la validez de su método en un enfoque más moderno de los estudios de lexicografía.

Las razones que le han inducido a la publicación de estas «notas de lexicografía», término que utiliza a menudo para referirse a su libro, son bien puestas de relieve por el profesor Chadwick en la introducción de su obra, en la que, a modo de justificación, va exponiendo, siguiendo cronológicamente el marco de su dedicación a la lexicografía, su concepción actual de esta materia y los principios metodológicos con que debería enfocarse la elaboración de un léxico o diccionario de manera que resulte un instrumento útil para la mayoría de los que hoy en día se interesan por el griego de la antigüedad.

En el diseño de este esquema conceptual Chadwick utiliza conjuntamente la referencia a la propia biografía científica en este campo, en tono directo y a veces de ligera provocación, con un análisis de los vicios tradicionales de este tipo de publicaciones, ilustrado con ejemplos concretos de las deficiencias, errores, enfoques inadecuados o limitados de diccionarios generales, especialmente del *Léxico* de Lidell-Scott-Jones (LSJ) y de sus suplementos.

Aun reconociendo que muchas de sus sugerencias han sido aceptadas por el editor del nuevo suplemento e incorporadas en la versión recientemente publicada, Chadwick manifiesta sus reservas respecto al valor general de esta ampliación del LSJ, por mucho que represente una mejora para uso de editores de inscripciones y papiros. Se reafirma en su opinión, manifestada ya en el transcurso de su colaboración, de que «más que otro suplemento, lo que se necesitaba era una revisión completa» (p. 6) de una obra cuya primera edición remonta a 1843 y que, aunque representó un logro importante en su momento, no ha sido capaz de incorporar adecuadamente los notables progresos habidos desde finales del siglo pasado en los estudios del griego antiguo, tanto en el campo de la epigrafía y papirología, como en el de la edición de textos, y en la mejor comprensión de los aspectos lingüísticos y dialectales gracias a la aportación de nuevos y fiables datos y a un análisis

más objetivo de ellos siguiendo una metodología más acorde con los avances de la lingüística.

A la historia y análisis crítico de las progresivas ediciones del *Léxico* hasta la novena, aparecida entre 1925-1940 a cargo de H.S. Jones y R. MacKenzie, así como al suplemento añadido en 1968, había dedicado ya Chadwick un detallado y crítico artículo: «The case for replacing Lidell and Scott», *BICS*, 39, 1994, p. 1-11. Insiste aquí, de un modo más global, en las principales deficiencias del LSJ: dudosa utilidad del progresivo aumento del número de entradas y de la diversidad de significados, así como de una erudición innecesaria para el usuario promedio; no puesta al día de las referencias etimológicas ni de las cuestiones lingüísticas; ignorancia de los datos del griego moderno; necesidad de revisar y comprobar muchas de las entradas, así como de reescribir la mayor parte de los artículos más largos; tratamiento inadecuado de las palabras y formas dialectales; incoherencias en el orden alfabético, como la falta de la *F*; tipografía, estilo y traducciones anticuadas; falta de adecuación de las referencias a las modernas ediciones y, sobre todo, un problema de estructura: la absoluta necesidad de sustituir las meras listas de significados que da generalmente LSJ, de difícil conexión entre ellas muchas veces, por una definición clarificadora del sentido o de los sentidos desarrollados por una determinada palabra. Pero con esto nos estamos adelantando a la presentación de los puntos de vista del autor sobre lexicografía, que se concretan en la parte final de la introducción y que trata de poner en práctica después en los ejemplos concretos analizados en la segunda parte del libro.

El punto de partida en su metodología es la consideración de que los significados no existen aislados, y que la estructura de significados debe ser deducida por el lexicógrafo a partir del análisis contextual del material. Lo primero, por tanto, será reunir una colección representativa de ejemplos de cada palabra y tener la capacidad de selec-

cionarlos de manera que los distintos usos queden bien representados. Si el material es suficientemente abundante, es posible mostrar el desarrollo cronológicamente; pero en muchos casos sólo se puede llegar al establecimiento de un significado arquetípico por conjetura, dado que el desarrollo de sentidos varios es anterior a su registro en la lengua.

Una aplicación rígida del principio histórico no parece aconsejable en lexicografía. Resulta mucho más seguro operar con el método contextual. El lexicógrafo debe comenzar por asumir que no conoce *a priori* el significado de una determinada palabra, sino que el proceso será, a través del análisis del significado en los diferentes contextos, llegar a una definición marco apropiada para todos ellos. Esa definición, además de permitir su aplicación a cualquiera de los ejemplos sin cambiar su sentido global, no deberá incluir características semánticas procedentes de otros rasgos del contexto, por ejemplo el aspecto en el verbo.

Teniendo en cuenta, por otra parte, que las palabras en general no se dan solas sino en «familias», la determinación de su significado se basará muchas veces en la combinación de la clave contextual con la de parentesco.

Se muestra Chadwick, en consecuencia, partidario de una estructuración coherente y austera de los significados, y claramente contrario a la proliferación de significados en los diccionarios, aplicando a la lexicografía el principio de la navaja de Occam: *sensus non sunt multiplicandi praeter necessitatem*.

Después de la exposición de estos principios generales que deben regir la tarea del lexicógrafo, pasa Chadwick a exponer las metas y limitaciones que se ha impuesto en la elaboración de sus notas lexicográficas.

Aunque éstas hayan surgido en la mayor parte de los casos de observar una deficiencia o error en LSJ, no pretenden ser partes acabadas de un nuevo *Léxico*, sino una elección de ejemplos en los que se trata de investigar el alcance semántico de la palabra en

cuestión. Insiste en que su pretensión ha sido el hacer, sin prejuicios, un análisis de los significados de una serie de palabras, y manifiesta su esperanza de que, aun no siendo aceptadas sus conclusiones en casos concretos, su metodología sea un estímulo para un fructífero debate que lleve a ulteriores mejoras en el campo de la lexicografía griega. Su libro no debe ser visto como un diccionario, sino como unas «contribuciones a la lexicografía del griego antiguo», tal como reza el subtítulo. Una especie de «borrador *in usum lexicographorum*», que él espera sea también de interés para los estudiosos del griego en general.

Esto le lleva a plantearse cuáles son y cómo podrían resolverse mejor las necesidades hoy en día en el campo de la lexicografía griega. En cuanto a la confección de diccionarios, en su idea de que un diccionario debe ser considerado ante todo una herramienta de trabajo, reclama la necesidad prioritaria de plantearse el tipo de destinatario: sería más útil, concluye, la redacción de léxicos específicos para los distintos especialistas y diccionarios de pequeña escala pensados para un usuario promedio, fundamentalmente estudiantes, que respondan a las necesidades *reales* de esos usuarios, limitando tanto el número de autores cubiertos, como una erudición innecesaria.

Por lo que se refiere a los diccionarios generales, manifiesta claramente sus reservas respecto a ediciones progresivamente crecientes en forma de libro impreso y propone como más operativa la solución de recoger el léxico total de una lengua, el griego en este caso, en soporte informático, de modo que las correcciones y adiciones puedan ser regularmente incorporadas. Un léxico de este tipo, concebido como una empresa internacional y en equipo, con sede en un sitio determinado pero con facilidad de consultas a distancia, garantizaría una actualización continua.

Cierra el autor su introducción refiriéndose a la cita de Epicarmo con que la encabezaba: *Νᾶφε καὶ μέμνας' ἀπιστεῖν*, Epich. 13, y recordando que, si es aplicable a todos

los campos de estudio, es especialmente necesario en el de la lexicografía griega una actitud escéptica frente a cualquier afirmación que no esté respaldada por testimonios fiables.

Con la selección de ejemplos analizados en la segunda parte del libro se propone el autor ilustrar los principios teóricos expuestos en la introducción. De una manera global considera que «la tarea del lexicógrafo es presentar una perspectiva del espectro de usos y significados de una palabra» (p. 311).

En algunos casos su análisis va dirigido a mostrar significados erróneos, debidos sobre todo a contaminaciones o malas interpretaciones de un contexto, o intentos gramaticales gratuitos de clasificación semántica, que han venido siendo aceptadas sin crítica por los diferentes diccionarios. Algunos ejemplos:

El sentido de ‘invencible’ para ἀάατος, en Apolonio de Rodas, 2, 77, debido a una errónea interpretación de su significado de ‘infalible’ en los contextos homéricos.

Ἀγαπητός entendido como ‘único y amadísimo’ referido a los hijos únicos, por proyección de ese pretendido valor en el griego del Nuevo Testamento.

La lectura οὐ διακυροῦσι, cf. SEG XXXII 637, perfectamente sustituible por οὐδὲς (= οὐδεὶς) κυροῦσι en un documento del siglo III dC, que no haría necesario ‘inventarse’ un verbo διακυρέω.

La supuesta oposición semántica entre los verbos ὀπνίω y βινέω, cuando lo más probable es que se trate simplemente de diferentes registros de uso, ya que el segundo sólo aparece en pasajes vulgares o soeces de Arquíloco, Hiponacte o Aristófanes, y quizá se esconda también bajo la forma **BEN** en graffiti del VI y V aC procedentes del ágora de Atenas.

El pretendido valor intensivo de la enclítica περ, debido a su conexión con περὶ, que efectivamente tiene ese valor en composición.

Uno de los sentidos que LSJ atribuye al adverbio εἰκῇ, el de ‘ligeramente, moderadamente’ no tiene apoyo documental segu-

ro, mientras que el de ‘verosímilmente, razonablemente, probablemente’, desarrollado probablemente por su homonimia con εἰκός, debería ser añadido a la lista de LSJ.

En la mayor parte de los ejemplos, sin embargo, sobre todo los tratados con más amplitud, Chadwick lo que intenta es presentar, a partir del análisis contextual, modelos de organización lógica de los significados de una palabra que permitan entender mejor la coherencia de su desarrollo semántico y los caminos que han llevado a los diferentes usos. Tal es el tratamiento de términos tan usuales como βαρέω, βαρύς, γράφω, διαβάλλω, ἐκτός, ζῆλος, ἦ/ῆ (ἡέ), θυμός, ἱερός, κεφαλή, κινέω, μένος, νέμω, ὄξυς, ὄσιος, πάσχω, πέμπω, ῥέω, τέμνω, σταθμός, τάλας, τέλειος/τέλεος, τόπος, τυφλός, ὕβρις, ὕγρός, ὕλη, ψυχή, etc.

En otros casos, como pueden ser el de βάπτω o ἰσχυρός, Chadwick alerta sobre el peligro que implica el utilizar una lista de traducciones para una palabra en lugar de intentar definir su alcance semántico. O del peligro de seguir a pies juntillas las indicaciones de Hesiquio y otros lexicógrafos, como en los casos de ἐνδαις y ἄντομος. Al contrario, insistiendo en la validez de un método basado fundamentalmente en el análisis contextual, presenta más de un ejemplo de cómo desde un enfoque meramente lexicográfico, es decir, en el que un ejemplo de difícil interpretación se analice a la luz del resto de la información sobre los usos de la palabra, se puede incluso llegar a la reinterpretación de pasajes incorrectamente entendidos.

En su decisión de actuar sin prejuicios, propone en más de un caso interpretaciones diferentes a las comúnmente aceptadas, como ocurre en el caso de ὀρχηστῆς en la inscripción de Dipylon, en el que ve una referencia a la actividad sexual, lo que le lleva a negar la *communis opinio* de que la jarrita en cuestión habría constituido el premio en un concurso de danza.

Como resumen final, yo diría que el libro que estamos comentando presenta un interés indudable para una amplia gama de lec-

tores, ya que permete distints nivells de aproximació, des de la de mero usuari del LSJ i de seus suplementos, al que facilita un instrument crític per a un millor aprofitament de la informació allí transmesa, fins a la del especialista o interessat en lexicografia, a qui induïa a reflexionar sobre les pautes que un treball d'aquest tipus hauria de seguir en l'estat actual de nostres testimonis del grec antic i amb els coneixements i tècniques a nostra disposició. Per altra banda, encara que el autor no pretenga que les notes referents als termes concrets discutits siguin articles de *Léxico*, és evident que se converteixen en un útil complement de consulta obligada en el tractament semàntic dels termes en qüestió. Des de el punt de vista metodològic és especialment formatiu el seu afany

omnipresent de claredat i coherència en la presentació de se investigacions sobre el abast semàntic dels diferents termes analitzats. Seus notes donen sin dubte lloc al debat, i algunes de se interpretacions no resultaran convincents per a totes, però lo que, en mi opinió, sí que té assegurat en qualsevol cas, és que se llibre representarà un estímul indubtable no solament per als especialistes, sinó per a quants nos interessa per el grec antic seamos encara més conscients de que una aproximació lo més objectiva possible al lèxic és un suport fonamental de nostre treball.

Rosa-Araceli Santiago

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

MEDINA, Jaume. 1996.

La poesia llatina dels Països Catalans. Segles X-XX (antologia).

Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. Servei de Publicacions

Conegut pels seus nombrosos estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya, alguns dels quals han vist la llum en aquesta mateixa publicació, així com per les seves excel·lents traduccions d'autors de totes les èpoques de la llatinitat (recordem, d'una manera especial, les seves tres d'Erasme de Rotterdam i la del Fastos d'Ovidi), el professor Jaume Medina presenta en la recent monografia de *Faventia* un bon complement als seus estudis esmentats en primer lloc. En efecte, en el llibre que ressenyem examina el vessant llatí del que ha estat una part important d'aquesta tradició clàssica catalana: la que es refereix al conreu de la poesia llatina.

Si bé no resulta estrany de pensar que durant l'edat mitjana la poesia fos escrita, també al nostre país, en llatí, molt sovint sorprèn de veure com una bona part dels nostres literats de l'època renaixentista eren capaços d'elaborar belles composicions poè-

tiques en aquella llengua i arriba de vegades a desconcertar que fins en l'època actual hi hagi qui encara tingui prou traça per a donar versos llatins de collita pròpia, pulcrament agençats i escandits meticulosament.

Això, doncs, és el que mostra l'*Antologia* que ha publicat Jaume Medina. En aquesta obra, en efecte, se'ns ofereix una àmplia panoràmica del que ha estat l'evolució històrica de la poesia en llatí al llarg dels deu segles en què l'autor la documenta dins el marc geogràfic dels Països Catalans. Fins al present havien estat estudiats només alguns períodes d'aquesta dilatada trajectòria: Ll. Nicolau d'Olwer publicà als anys vint del nostre segle un estudi sobre la poesia de Ripoll en els segles X-XIII, en el qual incloïa els anònims poemes amatoris que després han estat objecte d'estudi i de noves edicions per part de Th. Latzke i de J.L. Moralejo; d'una altra banda, M.A. Vilallonga estudia-

va la poesia quatrecentista (en un treball publicat el 1991) i editava les obres de Jeroni Pau (1986); d'una altra, encara, M.C. Gómez Muntaner publicava novament els textos del *Llibre Vermell* de Montserrat (1990) i donava, així mateix (1980), tot un seguit de textos poètics dels segles XII-XIV; al seu torn, el canonge vigatà Jaume Collell havia lliurat al públic durant els darrers anys del segle passat una mostra del que havia estat el conreu de la poesia llatina a Montserrat durant els segles XVI i XVII.

Tot aquest material dispers, acompanyat de noves aportacions espigolades per l'autor en manuscrits (el *Còdex Brenach* de l'Arxiu Episcopal de Vic), en incunables (Martí Ivarra) o en obres de caràcter enciclopèdic, com els diccionaris de Torres Amat, Bover o Pastor, o, encara, en altres obres més recents i ja oblidades, és la base a partir de la qual ha estat elaborada la primera visió panoràmica del que ha estat el procés històric de la poesia llatina dins l'àmbit català.

Queda molt encara per fer en el camp de l'edició de textos de la poesia llatina composta a Catalunya (pensem, per exemple, en obres com la de l'humanista Martí Ivarra); però no hi ha dubte que ha d'ésser d'una gran utilitat una obra com la present, en la qual el lector es podrà remuntar fins a l'època daurada de Ripoll, que abasta els segles X i XI i que s'allarga fins al XIII (amb poetes com l'abat bisbe Oliba, Joan de Fleury, el

monjo Oliva i els *Carmina Rivipullensia*), per a continuar amb altres centres monàstics, com els de la Cartoixa de Scala Dei (segles XII-XIV) o Montserrat (segles XVI-XVII, amb les figures del monjo Antoni Brenach, de Descaulies, Domingo Senach o Anselm Forcada) i també amb diverses seus episcopals, fins a arribar al mateix segle XX, no sense haver passat per davant de les insignes figures d'humanistes com Pere Miquel Carbonell, Jaume Ripoll o Ferran Valentí, ni sense haver contemplat el segle d'or mallorquí (on sobresurten, entre altres, Nicolau Llabrés, Josep Barceló, Jaume Botellas, Baltasar Calafat i Joan Muntaner), l'esplendorós esplet dels jesuïtes del segle XVIII (amb Joan Surià, Bartomeu Pou i Josep Pons, entre altres) i la gairebé agònica producció del segle passat (representada per Jaume Rodoreda, Salvador Marca, Antoni Munar, Bonaventura Sastre, Antoni Pelechà i Manuel Lassala) o de l'actual (en què escriuen autors com Josep Fonts i Surinyach, Tomàs Vinyas i Pedro J. Palmer).

Saludem des d'aquí aquesta nova aportació del professor Medina, amb la qual resta una mica més cobert el buit fins ara existent en el camp del coneixement de la tradició llatina al nostre país.

Jesús Alturo

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

ROBINS, Gay. 1993, 1996.

Las Mujeres en el Antiguo Egipto.

Londres: British Museum.

Madrid: Ediciones Akal. 236 p., 85 ilustraciones.

Los documentos con que contamos para la reconstrucción de la historia de la sociedad del antiguo Egipto, inevitablemente nos ofrecen una abrumadora mayoría de datos referentes a las clases dominantes, circunstancia paralela a la que cabe esperar de la investigación histórica de cualquier sociedad antigua.

Igualmente inevitable resulta el hecho de que, salvo raras excepciones, si queremos un enfoque directo y realista del tema, el segundo elemento del binomio hombre-mujer, nunca fue dominante, respecto al primero, en Egipto, en igualdad de contextos socio económicos, por mucho que queramos

—y debamos— tranquilizar nuestras razonables aspiraciones éticas, haciendo referencia a alguna remarcable excepción, como la de la reina Hatshepsut, de la XVIII dinastía, a la relativa independencia económica de algunas mujeres egipcias, o a la superioridad de sus derechos y roles sociales, comparados con los de las mujeres mesopotámicas o griegas.

Como todo estudio histórico riguroso sobre temas que, por relativa escasez de datos, resultan difíciles de abordar, el libro de la Dra. Robins supone una aportación de interés para la egiptología. Ciertamente, la intención de evitar aquí la expresión «de gran interés para la egiptología» está desprovista de tendencia alguna a limitar el tema tratado por la Dra. Robins a un interés de carácter feminista. Personalmente encuentro tan igualmente malsonantes ambos términos —machismo y feminismo—, como antiética la frecuente e incorregible aspiración humana al dominio en sí. Por el contrario, la intención es recordar con respeto la precedente obra de la Dra. Christiane Desroches Noblecourt, *La Femme au Temps del Pharaons*, publicada en 1986.

Varios estudios sobre aspectos parciales de la mujer en el antiguo Egipto fueron publicados antes y después de estas obras, pero debido a la precedencia en el tratamiento monográfico del tema por parte de la Dra. Desroches Noblecourt, el libro de la Dra. Robins requiere cierto tratamiento comparativo.

En mi opinión, estos aspectos comparativos hubiesen sido de apreciar en la propia obra de Gay Robins, en cuya relación bibliográfica no aparece la monografía precedente, que es, por otra parte, tan bien conocida por los egiptólogos, como lo son todas las obras de la Dra. D. Noblecourt.

Desroches Noblecourt trata el tema de forma precisa y rigurosa, sustentado por una documentación bien trabajada y abundante bibliografía, guiada por un deseo de resaltar la importancia del papel de la mujer en la antigua sociedad egipcia, quizás de forma algo idealista, tratando de omitir compara-

ciones enojosas con el rol masculino y presentando la obra con su característica narrativa fluida y elegante, de connotaciones poéticas y místicas —tal vez, de forma más precisa, captando y expresando su propia conexión con la poesía y la mística del pensamiento egipcio—. Algunos párrafos de la conclusión de su obra pueden resumir la orientación de esta autora —que podemos situar cronológicamente no muy alejada de los pioneros de la egiptología europea— y recordarnos su narrativa amable.

«Au cours de l'enchaînement millénaire des générations d'Égyptiens, et dans toutes les classes de la société, la femme, comme on a pu le constater, fut investie de prérogatives égales, sinon identiques —chaque spécificité étant bien entendu prise en compte— à celle de l'homme». «[...] Tout était, en réalité, dans la main de Dieu, le Suprême Créateur. Comment, alors, contester ses créatures? L'homme et la femme avaient été, sur son ordre, façonnés de la main même du divin potier: les sexes furent également différenciés pour la volonté du Tout-Puissant, comme il l'avait voulu pour les membres de la "société" divine. Chacun devait accepter son sort;». «[...] De fait, la contrainte ne pèse pas plus sur l'homme que sur la femme, mais cette totale égalité ne va pas sans le respect de la diversité ayant présidé à la Création. A chacun son rôle, sa place, en toute équité». «[...] La place de la femme, dans la société égyptienne d'alors constitue donc une des plus belles démonstrations de la modernité de cette civilisation que a su faire de la mère, de l'épouse ou de la fille, l'objet de la très parfaite égalité dans la plus logique des différences, état que l'Européenne du début du xx siècle était, à bien des points de vue, loin d'avoir atteint».

La aportación de Gay Robins es más objetiva, más realista. Igualmente bien documentada —en numerosas ocasiones con la misma documentación que la de la monografía anterior— la autora ofrece un estudio también riguroso, desarrollado con los métodos característicos de la investigación sociológica. Muy a menudo ofrece breves

estadísticas comparativas sobre las informaciones aportadas por los documentos que recogen referencias a los papeles de los hombres y de la mujeres. Esta obra es presentada de forma descriptiva, sin muchos comentarios personales, u opiniones, que probablemente hubiesen podido desviar su contenido hacia terrenos reivindicativos o a actitudes críticas, carentes de sentido alguno, cuando se aplican a una cultura con escalas de valores sociales y culturales muy distintas de las actuales. Alguna cita de la conclusión de Robins nos indica claramente el enfoque divergente del de la autora anterior:

«Los testimonios muestran que el papel principal de las mujeres egipcias era criar hijos, llevar la casa y dirigir su economía, ayudar a acumular riqueza, a través del intercambio de bienes excedentarios (con frecuencia producidos por ellas mismas), tejer telas que eran fundamentales para el vestido y producir la harina y el pan básicos en la dieta egipcia». «[...] La *esposa del dios* o la *adoradora divina*, alcanzaban un alto rango en el culto de Amón-Re en Tebas y en la Baja Época la propietaria de la función llegó a ostentar el poder supremo en el lugar. Sin embargo, en líneas generales las mujeres no alcanzaban el poder ejecutivo. El extraordinario acontecimiento que fue una mujer ocupando el trono era ajeno al concepto egipcio de realeza y cuando Hatshepsut llegó a ser rey, presumiblemente debido a la fortaleza de su carácter, su sucesor hizo todo lo que pudo para eliminar su gesto de audacia de los monumentos. Las mujeres estaban excluidas de la burocracia letrada y aunque los niños iban a la escuela, las niñas, no. Un padre querría que su hijo se convirtiese en escriba, pero las expectativas para una hija estaban en el matrimonio y la maternidad. Las mujeres tenían el derecho de adquirir riquezas por medio de su esfuerzo personal o por herencia y en teoría eran iguales a los hombres ante la ley, pero una mujer que no contase con la protección de un hombre probablemente corría muchas veces el riesgo de verse explotada». «[...] No obstante, las mujeres en el arte Egipcio,

en contraste con el del Imperio Neo-asirio o el de Grecia, por ejemplo, figuran de manera destacada como parte de la familia y esto se puede tomar como un reconocimiento por parte de los hombres de la importante contribución hecha a la sociedad por las mujeres y de su parte activa en ella. Tal vez sea posible ir más lejos. El estudioso del arte de la Grecia clásica puede sospechar que a los antiguos griegos nunca les gustaron las mujeres en absoluto. El arte egipcio no deja lugar a semejantes dudas».

En mi opinión, Gay Robins se aproxima de forma más objetiva —y acorde con mi propia visión del tema— a lo que fue el verdadero papel de la mujer en la sociedad del antiguo Egipto, aunque D. Noblecourt capta mejor el enfoque sincrónico del tema, de la propia mentalidad egipcia.

Por lo demás, aunque las dos autoras ofrezcan conclusiones divergentes, el desarrollo de ambas obras es muy similar y también lo son los datos manejados y los aspectos de la sociedad egipcia tratados.

Ambas autoras estudian el tema de la realeza femenina, centrado en el rol de la consorte real, la excepción de las cuatro mujeres que ejercieron el reinado, de los matrimonios reales entre padre-hija y hermano-hermana, el papel de la mujer en el matrimonio, la fertilidad, el embarazo, el nacimiento, los hijos, la familia, el hogar y la posición económica y legal de las mujeres. Si bien, mientras D. Noblecourt ensalza y destaca el papel de la mujer en los datos manejados, Robins compara este papel con el del hombre y ofrece breves estadísticas, seleccionadas entre documentos muy similares a los manejados por D. Noblecourt.

Es de apreciar el capítulo dedicado por G. Robins al papel de la mujer en la religión personal y la muerte, en el que trata de las estelas y los tejidos votivos, de las visitas al templo, del culto doméstico, de las mujeres en los cultos funerarios, del enterramiento de las mujeres y de los ritos funerarios para mujeres. D. Noblecourt, en cambio, hace alusiones a algunos de estos temas, repartidas en distintos capítulos.

Por el contrario, D. Noblecourt dedica un amplio capítulo a las deidades femeninas en la mitología religiosa egipcia, muy valioso, que refleja el ideal egipcio de organización social de ambos sexos, tema que es tratado de forma breve y muy general por G. Robins en la introducción de su obra.

Tal vez, un simple artículo hubiese servido a G. Robins para modificar la visión de D. Noblecourt sobre la mujer en la antigua sociedad egipcia, dado que la primera autora describe en su obra lo que la otra había narrado anteriormente, modificando —sin citarla— la opinión subyacente en la monografía

anterior. Si bien, quizás mi interés personal por temas bien distintos de investigación del antiguo Egipto, haya podido llevar mi crítica a una injusta falta de aprecio del verdadero valor de esta segunda conclusión, divergente de la anterior, sobre el papel de la mujer en la sociedad del antiguo Egipto, obtenida mediante documentos muy similares a los manejados en la monografía de D. Noblecourt.

María Antonia García Martínez
Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

HAJNÓCZI, G. (a cura de). 1995.

La Pannonia e l'Impero Romano. Atti del convegno internazionale «La Pannonia e l'Impero Romano». Accademia d'Ungheria e l'Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13-16 gennaio 1994).

Roma: Ed. Electa, 379 p.

Tenim davant nostre la publicació d'un congrés que, a Roma estant, i sota els auspicis de l'Acadèmia d'Hongria de Roma i l'Ambaixada d'Àustria a Itàlia, en representació de l'Institut Austríac de Cultura, va recollir en forma de ponències alguns dels més recents estudis, realitzats per especialistes locals i foranis, sobre l'antiga província romana de la Pannònia, històricament situada en el territori dels actuals estats d'Àustria, Hongria i d'una part de l'antiga Iugoslàvia. La present ressenya intentarà transmetre al lector el gran interès que desperta aquest recull del balanç global en diferents camps de l'experiència romana a la Pannònia, especialment si l'observem des del punt de vista un xic relativitzador de la diversitat dels fenòmens d'ocupació militar, i posterior provincialització, amb tot el que això significa, que Roma com a metròpoli va dur a terme al llarg de la seva expansió fora d'Itàlia i, en particular, en àrees relativament allunyades del cor del seu imperi, el Mediterrani. Aquest procés conduirà Roma ja des dels inicis de la seva expansió tant a l'extrem occidental del món conegut,

Hispania, com especialment per al cas que ens ocupa, fins als límits nord-orientals del seu imperi, la Pannònia, frontera aquesta que també compartirà amb les noves províncies del Nòric, l'Il·líric, la Rètia, la Mèsia o la Dàcia, consolidades ja ben entrada l'època imperial. Per a valorar la importància creixent de la Pannònia dins del panorama de l'expansió de l'Imperi després d'August, que arribarà als seus màxims històrics en el segle II dC, només ens cal recordar que el mateix emperador Maximià era originari d'aquesta província, la qual cosa significa que en el segle III la Pannònia havia aconseguit assegurar en el tron imperial un membre de la seva aristocràcia provincial, com ja havia succeït anteriorment i sense anar més lluny en el cas d'Hispania durant la primera meitat del segle II en els casos dels emperadors Trajà i Adrià, d'origen bètic. Així, i a banda de proporcionar futurs emperadors, si allò que realment tenien en comú la Pannònia i les províncies hispanes era precisament haver estat dominades militarment per Roma, malgrat que sota condicionants històrics perfectament diferenciables, aquell

ja seria un argument suficientment sòlid per tal que, des de la nostra perspectiva mediterrània, ens interesséssim vivament per la zona del *limes* i, més en concret, per la conquesta i la posterior romanització de la Pannònia.

Un cop d'ull a l'índex és suficient per adonar-nos de quina va ser l'orientació científica dels organitzadors de l'esmentat congrés i, al mateix temps, de l'editor de la publicació de les actes que, precisament i això sempre és d'agrair, van apareixer molt poc temps després de la celebració de l'esmentat congrés. En concret, a una introducció extraordinàriament aclaridora de la situació geoestratègica de la Pannònia en relació amb Itàlia, segueixen els articles agrupats per temàtiques, que van de les estrictament històriques (romanització, exèrcit) o historicoarqueològiques (relacions comercials i culturals, urbanisme i vil·les romanes), a les comunicacions que tracten diverses problemàtiques a l'entorn de la conservació del patrimoni historicoarqueològic i artístic d'època romana en un territori que, com ja hem dit, avui en dia resta dividit en diversos estats i, per tant, sota polítiques de gestió del patrimoni històric certament diferenciades fins i tot culturalment. Nosaltres, malgrat considerar aquests darrers aspectes summament interessants, ens centrarem molt més en les primeres temàtiques esmentades, per tal d'aconseguir articular una visió crítica i molt més uniforme del discurs historicoarqueològic. Així, en la introducció l'historiador i epigrafista d'origen hongarès, professor Géza Alföldy, ens presenta el territori des d'un punt de vista geo-polític, ressituant perfectament la Pannònia dins del marc de l'Imperi romà. De la lectura d'aquestes pàgines (p. 25-40), juntament amb la dels diversos articles dedicats a la romanització i a l'exèrcit (p. 43-138), en podem extreure una primera observació interessant. No és possible aïllar el coneixement sobre l'empremta romana en aquests territoris, sinó que cal estudiar la Pannònia dins del context global de la història de la Roma imperial, la qual cosa òbviament contribueix a

modificar *in situ* el concepte mateix de «romanització», que poc té a veure amb el que hom pot aplicar a altres territoris, ja siguin aquests distants o no de la mateixa Pannònia o fins i tot de la metròpoli romana. Influeix en aquesta opinió el fet que la Pannònia sigui considerada una província fronterera, amb unes poblacions preexistents no gaire desenvolupades, i fins i tot amb uns cultes locals ràpidament bandejats pels cultes oficials romans i per les religions místiques d'origen oriental. A més, hauríem d'esmentar també unes relacions comercials amb el món itàlic molt fluides a partir del segle II dC, com ho posen de manifest els estudis onomàstics i arqueològics sobre els segells i les marques d'àmfora o les fibules, estudiats respectivament per B. Lörincz, D. Manacorda i M. Buora (115s., 177s. i 193s.). Finalment, compten amb alguns paral·lels, com serien els importants testimonis epigràfics coneguts fins ara sobre el cobrament del *portorium* a l'Illyricum, la província veïna i amb què més contactes de tota mena havia establert la Pannònia, que probablement podrien fer-nos sospitar l'existència en el territori veí d'uns mecanismes recaptatoris de tipus indirecte semblants (p. 51s.).

De tota manera, també és cert que la seva fou una conquesta militar dura i complexa que s'allargà entre l'època triumviral i els darrers anys del Principat d'August. Es va aconseguir la pau definitiva durant els primers anys del govern de Tiberi, amb un *floruit* en la revolta del 6-9 dC. En conjunt, la guerra es caracteritzà per una gran resistència indígena, malgrat que les poblacions locals no disposaven d'estructures polítiques gaire desenvolupades, com posen de relleu també els articles de L. Borhy (p. 71-82) o bé el de Z. Visy (p. 85-96). Aquest fet contrastaria notòriament amb la important provincialització endegada alguns decennis després de la finalització dels conflictes, i especialment durant els segles II i III dC. A la vegada, percebem de forma paral·lela un gran desenvolupament econòmic i comercial en la regió, a la qual probablement no

hi foren alienes les necessitats materials de tota mena exigides pels exèrcits de les quatre legions romanes allí assentades de forma pràcticament permanent, dues amb seu a *Carnutum* (Pannònia Superior) i dues a *Aquincum* (Pannònia Inferior), amb la missió específica de controlar el *limes*. Precisament, G. Alföldy (p. 31s.) posa de manifest que només sota els Flavis es durà a terme una primera reordenació administrativa important en la província, després d'uns primers decennis d'activitat militar molt intensa, per mitjà de la qual són substituïts els *praefecti*, que fins aleshores hi desenvolupaven tasques de comandament, pels *procuratores* o governadors de províncies que ja funcionaven en la resta de províncies a partir de les reformes d'August en aquest mateix sentit. W. Weber (esp. p. 41s.) compara aquest fet amb què el Nòric, amb una conquesta més planera des d'un punt de vista militar, també és governat fins a Claudi per *praefecti*. Alguns d'aquests fenòmens de ben segur es poden posar en relació amb l'esment de la Pannònia en algun dels textos gromàtics, i més concretament en un famós i polèmic passatge d'Higini *el Gromàtic* (205L, Th 168) al voltant de les contribucions de les diferents categories de terres provincials, sotmeses o no a *vectigal*, on es manifesta en el cas de la Pannònia l'existència d'una taxa específica per a cadascuna de les terres segons el seu grau de fertilitat. Malgrat que l'ordenació de les imposicions agràries sembla que ja era una realitat en algun moment del segle II, també és cert que aquest suposat retard en la incorporació de la Pannònia al que era de fet la norma en l'Administració provincial romana, el govern mitjançant procuradors, està directament en relació amb una conquesta particularment dura, i en la qual la majoria de les poblacions locals foren considerades jurídicament *civitates peregrinae*, si no directament *civitates stipendiariae*, i se'ls exigia, sobretot en un primer moment, contribucions militars en forma de tropes auxiliars, com seria el cas de *Brigetio*, un *castrum* indígena envoltat de guarnicions romanes i dedicat

gairebé de forma exclusiva a aquestes tasques, segons L. Borhy (p. 71s.). Aquestes actituds molt probablement es poden comparar amb episodis d'alguna forma paral·lels, i tal vegada molt més antics, com els que tenen lloc en els primers decennis o fins i tot en el primer segle del domini romà a la península Ibèrica i, més concretament, durant les diverses campanyes celtiberolusitanes de la primera meitat del segle II aC. En concret, ens referim als pactes del governador de la Citerior, Tiberi Semproni Grac amb la ciutat de Segeda a canvi d'indemnitzacions de guerra, tropes auxiliars i el control estricte de la política exterior i defensiva de la ciutat celtibera. En el nostre cas el predomini de la cultura militar en l'organització administrativa de la Pannònia també el destaquen els articles de B. Lörinz (p. 115-138), sobre el paper de l'exèrcit en la formació d'una entitat provincial particular, o P. Zsidi (p. 213-220) i K. Póczy (p. 221-231) en la descripció urbanística de la colònia d'*Aquincum*, l'actual Budapest, com a absolutament dependent de l'estacionament de les dues legions que li corresponien. Fins i tot, G. Di Vita-Evrard apunta que amb la fi de l'establiment de veterans al nord d'Àfrica amb Trajà, els exèrcits estacionats a la Pannònia registren a partir d'aquell moment un nombre creixent de soldats amb un *origo* africà (p. 97s.). També és cert, però, que ja en el segle IV la important pressió de les poblacions bàrbares amb constants incursions dins de les seves fronteres va allunyar cada cop més la Pannònia del centre de l'Imperi, de manera que aquesta via constitueix l'entrada d'algunes poblacions germàniques cap a zones meridionals i ja interiors de l'Imperi, com observa M. Pavan (p. 365s.).

De l'extraordinària diversitat de les matèries tractades en aquesta publicació, i sobretot dels aspectes historicoarqueològics del procés de conquesta i assimilació per part de Roma, sembla factible que es desprengui la gran complexitat del fenomen de la romanització en una província del *limes* septentrional com és la Pannònia i, en especial,

dotada d'un *tempo* força característic. No només hauríem d'esmentar una conquesta lenta i difícil, tot i el baix grau de desenvolupament global de les poblacions preexistents, sinó també l'efecte d'una important presència militar romana de forma permanent en la regió, juntament amb uns contactes comercials fluids amb Itàlia, sobretot per tal d'aprovisionar les seves legions allí desplegades. Al mateix temps, hom pot contemplar una més profunda aculturació de les poblacions locals per part de Roma una vegada el procés de conquesta havia conclòs definitivament i, sobretot, quan els prefectes militars foren substituïts per procuradors. La romanització de la Pannònia es veurà ràpidament accelerada en els segles II i III amb la integració jurídica de les comunitats peregrines locals, la promoció d'algunes

d'elles al rang municipal i la creació de noves colònies de ciutadans, amb l'establiment de veterans molts dels quals d'*origo* africà. En aquest sentit, l'organització provincial anirà a cavall de la funció primordialment defensiva de la presència de Roma en aquestes regions septentrionals, fins que el mur de contenció en què s'havien convertit la Pannònia i la resta de províncies frontereres, molt costós de mantenir per a la hisenda de l'Imperi, rebrà ja massa pressions per part de les poblacions germàniques, amb la qual cosa es fa permeable de forma progressiva, però també irreversible.

Toni Naco

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana